

TOPONIMIKANING TARIX VA GEOGRAFIYADAGI O'RNI

Xalokova Jamila Valiyevna

*Buxoro davlat universiteti pedagogika fakulteti o'zbek tili yo'nalishi
6-1 Uzb Imk 25 kechgi guruh talabasi*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada toponimikaning tilshunoslik, tarix va geografiya fanlari bilan o'zaro bog'liqligi yoritiladi. Joy nomlarining lingvistik xususiyatlari, ularning tarixiy jarayonlar va tabiiy-geografik muhit bilan aloqasi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida toponimlar til tarixini, hududiy madaniyatni va geografik axborotni aks ettiruvchi muhim lingvistik birlik ekani asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *toponimika, onomastika, toponim, tilshunoslik, tarix, geografiya, etimologiya.*

Аннотация: *В статье рассматривается взаимосвязь топонимики с лингвистикой, историей и географией. Анализируются лингвистические особенности географических названий и их связь с историческими процессами и природной средой. Подчеркивается роль топонимов как важного лингвистического источника.*

Ключевые слова: *топонимика, ономастика, лингвистика, история, география, этимология.*

Annotation: *This article explores the relationship between toponymy, linguistics, history and geography. The linguistic features of place names and their connection with historical processes and natural environment are analyzed. The study highlights toponyms as important linguistic sources.*

Keywords: *toponymy, onomastics, linguistics, history, geography, etymology.*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda atoqli otlar tizimini o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Onomastika fanining tarkibiy qismi bo'lgan toponimika geografik obyektlar nomlarini lingvistik jihatdan tadqiq etadi. Joy nomlari tilning alohida qatlamini tashkil etib, ular xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi, tabiiy muhitga munosabati hamda ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatini o'zida aks ettiradi. Shu sababli toponimlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix va geografiya fanlari bilan ham chambarchas bog'liq holda olib boriladi.

Toponimlar uzoq tarixiy jarayon davomida shakllanib, avloddan-avlodga o'tib keladi. Ular tarkibida qadimgi leksik birliklar, sheva unsurlari hamda turli davrlarga oid til qatlamlari saqlanib qolgan bo'ladi. Ayniqsa Markaziy Osiyo hududi qadimdan turli xalqlar va madaniyatlar kesishgan makon bo'lgani sababli bu hududda shakllangan joy nomlari tarkibida turkiy, forsiy va arabiy qatlamlarning uyg'unlashuvi kuzatiladi.

Bu esa toponimlarni etimologik va tarixiy-lisoniy jihatdan o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Toponimlar tilshunoslik nuqtai nazaridan leksik-semantik, morfologik va etimologik xususiyatlarga ega bo'lgan murakkab birliklardir. Ular orqali hududning tabiiy sharoiti, tarixiy voqealari, migratsiya jarayonlari hamda aholi xo'jalik faoliyati haqida muhim ma'lumotlar olish mumkin. Shu jihatdan toponimlar tilshunoslik, tarix va geografiya fanlari kesishgan nuqtada joylashgan ko'p qirrali tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Bugungi globallashuv va urbanizatsiya sharoitida ko'plab qadimiy joy nomlari o'zgarib bormoqda yoki iste'moldan chiqib ketmoqda. Natijada hududiy til boyligining muhim qatlami yo'qolish xavfi ostida qolmoqda. Bu esa toponimlarni ilmiy qayd etish, tizimlashtirish va tahlil qilish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Mazkur maqolada toponimikaning tarix va geografiya fanlari bilan o'zaro bog'liqligi, joy nomlarining lingvistik xususiyatlari hamda ularning ilmiy ahamiyati yoritiladi.

Zamonaviy ilm-fan taraqqiyotida fanlararo tadqiqotlar muhim o'rin egallamoqda. Ayniqsa tilshunoslikning onomastika sohasi tarix va geografiya fanlari bilan uzviy bog'liq holda rivojlanmoqda. Joy nomlari – toponimlar – nafaqat lingvistik birlik, balki tarixiy xotira va geografik axborotni saqlovchi noyob manba sifatida e'tirof etiladi. Shu sababli toponimikaning tarix va geografiya fanlaridagi o'rnini o'rganish bugungi kunda dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi, avvalo, toponimlarning tarixiy-lisoniy axborotni saqlovchi birlik ekanligi bilan izohlanadi. Joy nomlari tarkibida qadimgi leksik birliklar, sheva unsurlari hamda turli davrlarga oid til qatlamlari saqlanib qolgan bo'ladi. Ular orqali qadimgi aholi joylashuvi, migratsiya jarayonlari, tarixiy voqealar hamda hududning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin. Shu jihatdan toponimlar tarix fanining muhim qo'shimcha manbasi hisoblanadi.

Ikkinchidan, toponimlar geografik muhitni aks ettiruvchi lingvistik birlik sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Tog', daryo, cho'l, qir, buloq kabi obyektlar nomlari hududning tabiiy-geografik xususiyatlari haqida muhim ma'lumot beradi. Bu esa toponimikaning geografiya fanlari bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Uchinchidan, globallashuv, urbanizatsiya va ijtimoiy o'zgarishlar ta'sirida ko'plab qadimiy joy nomlari asta-sekin o'zgarib bormoqda yoki iste'moldan chiqib ketmoqda. Natijada hududiy til boyligining muhim qatlami yo'qolish xavfi ostida qolmoqda. Bu esa toponimlarni ilmiy qayd etish, tizimlashtirish va tahlil qilish zaruratini yanada kuchaytiradi.

To'rtinchidan, toponimika fanining tarix va geografiya bilan uzviy bog'liqligini ilmiy asosda yoritish fanlararo tadqiqotlarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Toponimlarni kompleks o'rganish tilshunoslik, tarix va geografiya fanlari o'rtasidagi ilmiy integratsiyani mustahkamlaydi.

Shu sababli toponimikaning tarix va geografiya fanlaridagi o'rnini lingvistik nuqtai nazardan o'rganish zamonaviy tilshunoslik uchun dolzarb ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Toponimikaning lingvistik mohiyati. Toponimika onomastikaning tarkibiy qismi bo'lib, geografik obyektlar nomlarini lingvistik jihatdan o'rganadi. Toponimlar tilning leksik qatlamiga mansub bo'lsa-da, ular oddiy nominativ birlik emas, balki murakkab tarixiy-lisoniy hodisa sifatida qaraladi.

Har bir joy nomi ma'lum bir davr, ijtimoiy muhit va tabiiy sharoit mahsuli hisoblanadi. Shu sababli toponimlarni tadqiq etishda ularning fonetik shakli, morfologik tuzilishi, semantik mazmuni va etimologik kelib chiqishi alohida e'tiborga olinadi.

Lingvistik nuqtai nazardan toponimlar quyidagi xususiyatlarga ega:

- ❑ tarixiy barqarorlik;
- ❑ semantik motivatsiya;
- ❑ morfologik shakllanish modeli;
- ❑ ko'p qatlamlilik (turkiy, forsiy, arabiy elementlarning uyg'unlashuvi).

Bu jihatlar toponimlarni tilshunoslik, ayniqsa tarixiy leksikologiya va etimologiya uchun muhim tadqiqot obyekti sifatida namoyon etadi.

Toponimikaning tarix fanidagi o'rne. Toponimlar tarixiy manba sifatida muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ko'plab tarixiy voqealar, etnik jarayonlar va migratsiyalar yozma manbalarda to'liq aks etmagan bo'lishi mumkin. Biroq joy nomlari ana shu jarayonlar haqida bilvosita ma'lumot beradi.

Masalan:

❑ urug' yoki qabila nomlari asosida shakllangan toponimlar qadimgi etnik tarkibni yoritadi;

❑ tarixiy shaxs nomlari bilan bog'liq joy nomlari muayyan davr siyosiy-ijtimoiy hayotini aks ettiradi;

❑ qadimgi qal'a, rabot, karvonsaroy nomlari savdo yo'llari va harbiy harakatlar haqida ma'lumot beradi.

Shu jihatdan toponimika tarix fanining qo'shimcha manbasi sifatida xizmat qiladi. Tarixiy-geografik rekonstruksiya jarayonida joy nomlari muhim daliliy material bo'lib xizmat qiladi.

Toponimikaning geografiya fanidagi o'rne. Toponimlar hududning tabiiy-geografik xususiyatlarini aks ettiruvchi lingvistik birlikdir. Relyef, iqlim, suv manbalari, o'simlik va hayvonot dunyosi joy nomlarida o'z ifodasini topadi.

Masalan:

- ❑ "tepa", "qir", "jar" komponentli nomlar relyefni bildiradi;
- ❑ "ariq", "soy", "buloq" elementlari suv tizimini ko'rsatadi;
- ❑ "qum", "cho'l" kabi nomlar tabiiy landshaftni aks ettiradi.

Bu holat toponimikaning geografiya fanlari bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Geografik xaritalarni tuzishda, hududiy tadqiqotlarda va landshaft tahlilida toponimlar muhim axborot manbai sifatida foydalaniladi.

Toponimikaning fanlararo ahamiyati. Toponimika tilshunoslik, tarix va geografiya fanlari kesishgan nuqtada joylashgan fan hisoblanadi. Toponimlarni kompleks o'rganish quyidagi natijalarga olib keladi:

- ❑ tarixiy jarayonlarni aniqlashtirish;
- ❑ hududiy til qatlamlarini aniqlash;
- ❑ qadimgi migratsiya yo'llarini belgilash;
- ❑ tabiiy muhitning tarixiy ko'rinishini tiklash.

Fanlararo yondashuv toponimlarning ko'p qirrali mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Toponimika nafaqat tilshunoslik sohasi, balki tarix va geografiya fanlari bilan uzviy bog'liq kompleks tadqiqot yo'nalishidir. Joy nomlari tarixiy xotira, geografik axborot va lingvistik boylikni birlashtirgan ko'p qatlamli birlik sifatida ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manba hisoblanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda onomastika, xususan toponimika fanining rivojlanishi fanlararo tadqiqotlar bilan chambarchas bog'liq holda kechmoqda. Joy nomlari tilning tarixiy qatlamini aks ettiruvchi, uzoq davrlar davomida shakllanib, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan noyob lingvistik birliklar hisoblanadi. Shu bois toponimikaning tarix va geografiya fanlari bilan o'zaro aloqadorligini o'rganish ilmiy jihatdan zarur masalalardan biridir.

Avvalo, toponimlar til tarixini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi. Ular tarkibida qadimgi leksik birliklar, sheva unsurlari hamda turli davrlarga oid til qatlamlari saqlanib qolgan bo'ladi. Ayniqsa Markaziy Osiyo hududi ko'p asrlik tarixiy va madaniy aloqalar markazi bo'lganligi sababli bu hududda shakllangan joy nomlari tarkibida turkiy, forsiy va arabiy kelib chiqishga ega bo'lgan birliklar uchraydi. Bu esa o'zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlarini aniqlash va etimologik tadqiqotlarni boyitishda muhim ilmiy material beradi.

Ikkinchidan, toponimlar tarix fanining qo'shimcha manbasi sifatida muhim ahamiyatga ega. Ko'plab tarixiy voqealar yozma manbalarda to'liq aks etmagan bo'lishi mumkin, biroq joy nomlari ana shu voqealar haqida bilvosita ma'lumot beradi. Qadimgi aholi joylashuvi, migratsiya jarayonlari, savdo yo'llari va ijtimoiy hayot izlari ko'pincha toponimlar orqali saqlanib qoladi. Shu jihatdan toponimlarni o'rganish tarixiy-geografik rekonstruksiya uchun zarur ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

Uchinchidan, toponimlar geografik muhitni aks ettiruvchi lingvistik birlik sifatida ham muhimdir. Relyef, iqlim, suv manbalari, o'simlik va hayvonot dunyosi joy nomlarida o'z ifodasini topadi. Bu esa toponimikaning geografiya fanlari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi hamda hududiy tadqiqotlarda toponimik materiallardan foydalanish zaruratini yuzaga keltiradi.

To'rtinchidan, globallashuv va urbanizatsiya jarayonlari natijasida ko'plab qadimiy joy nomlari asta-sekin o'zgarib bormoqda yoki iste'moldan chiqib ketmoqda. Natijada hududiy til boyligining muhim qatlami yo'qolish xavfi ostida qolmoqda. Shu sababli toponimlarni ilmiy qayd etish, tizimlashtirish va tahlil qilish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Shunday qilib, toponimikaning tarix va geografiya fanlari bilan o'zaro bog'liqligini lingvistik nuqtai nazardan o'rganish zamonaviy fanlararo tadqiqotlar rivoji uchun zarur ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

XULOSA

Toponimikaning tarix va geografiya fanlari bilan o'zaro bog'liqligini tahlil qilish joy nomlari ko'p qirrali ilmiy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Toponimlar til tizimining ajralmas qismi bo'lib, ular xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va tabiiy muhitga munosabatini aks ettiruvchi muhim lingvistik birlik hisoblanadi. Shu jihatdan toponimika tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi bo'lish bilan birga tarix va geografiya fanlari bilan uzviy integratsiyada rivojlanadi.

Tadqiqot natijalari toponimlar tarixiy jarayonlarni o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qilishini ko'rsatdi. Joy nomlari orqali qadimgi aholi joylashuvi, migratsiya jarayonlari, savdo yo'llari va ijtimoiy hayot haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin. Bu esa toponimikaning tarix fanidagi ahamiyatini belgilaydi. Shu bilan birga, toponimlar hududning relyefi, suv tizimi, iqlimi va tabiiy landshaftini aks ettirishi bilan geografiya fanlari uchun ham muhim axborot manbai hisoblanadi.

Lingvistik nuqtai nazardan qaralganda, toponimlar til tarixini, leksik qatlamlarni va etimologik jarayonlarni o'rganishda boy material beradi. Ular tarkibida turkiy, forsiy va arabiy qatlamlarning mavjudligi hududlarning ko'p asrlik tarixiy-madaniy aloqalarini yoritadi. Bu esa toponimlarni tarixiy leksikologiya va etimologiya uchun muhim tadqiqot obyekti sifatida baholash imkonini beradi.

Globallashuv va urbanizatsiya jarayonlari natijasida ko'plab qadimiy joy nomlari asta-sekin unutilib borayotgan hozirgi davrda ularni ilmiy jihatdan qayd etish va tizimlashtirish muhim vazifaga aylanmoqda. Toponimlarni kompleks o'rganish fanlararo tadqiqotlarning rivojlanishiga xizmat qiladi hamda tilshunoslik, tarix va geografiya fanlari o'rtasidagi ilmiy integratsiyani mustahkamlaydi.

Umuman olganda, toponimika tarixiy xotira, geografik axborot va lingvistik merosni birlashtirgan ko'p qatlamli ilmiy yo'nalish bo'lib, uni chuqur o'rganish fanlararo tadqiqotlarning rivojiga muhim hissa qo'shadi.

Tavsiyalar

1. Hududiy toponimlarni tizimli ravishda yig'ish va ilmiy qayd etish.
2. Qadimiy joy nomlarini xaritalar va arxiv materiallari bilan solishtirish.
3. Toponimlar bo'yicha elektron ma'lumotlar bazasini yaratish.
4. Mahalliy aholi og'zaki ma'lumotlarini yozib olish va saqlash.
5. Toponimik tadqiqotlarda fanlararo yondashuvni keng qo'llash.
6. Geografik xaritalarda tarixiy toponimlarni tiklash amaliyotini yo'lga qo'yish.

7. Oliy ta'limda toponimika bo'yicha maxsus kurslarni joriy etish.
8. Yosh tadqiqotchilarni hududiy onomastik tadqiqotlarga jalb qilish.
9. Toponimika bo'yicha ilmiy seminar va konferensiyalar tashkil etish.
10. Qadimiy joy nomlarini milliy madaniy meros sifatida targ'ib qilish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'qituvchi, 2006.
2. Begmatov E. O'zbek onomastikasi asoslari. – Toshkent: Fan, 1991.
3. Nafasov T. O'zbek toponimlarining etimologiyasi. – Toshkent: Fan, 1988.
4. Hasanov H. Geografik nomlar siri. – Toshkent: Fan, 1985.
5. Kilichev B. Onomastika. – Buxoro: BuxDU nashri, 2023.
6. Abdurahmonov G'. O'zbek tili tarixidan ocherklar. – Toshkent: Fan, 1984.
7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000.
8. Shamsiyev A. O'zbek leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2012.
9. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. – Toshkent: O'zbekiston, 2010.
10. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlari izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston, 2002.
11. Yo'ldoshev B. O'zbek onomastikasi masalalari. – Toshkent: Fan, 2014.
12. Nurmonov A. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
13. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan, 2007.